

УДК 94(477:438)“18/19”

Олена АРКУША

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID 0000-0003-2541-6603
e-mail: o_arkusha@yahoo.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-27-55*

«ВИМАГАЄТЕ ВІД НАС ПОВАГИ ДО ШЛЯХЕТСЬКОЇ СТАРОВИНИ?».

**Роздуми українських інтелектуалів XIX–початку XX століття
про роль спадщини Речі Посполитої у формуванні модерної
української нації**

Протягом XIX ст. європейська історіографія суттєво змінювалась. Формування історичного джерелознавства як окремої науки, з одного боку, та усвідомлення зв'язку між історичною нарацією про минуле з політичними інтересами, з іншого, дало поштовх для написання історичних праць із національної історії, т. зв. гранд-наративів. Лінія розповіді в них, хоча й спиралася на історичні джерела, однак відбирала те, що служило актуальним політичним інтересам, та замовчувала або ж інтерпретувала в інший спосіб те, що в них не вписувалось. Пріоритетним завданням національного розвитку в XIX ст. була територіальна організація власного життєвого простору, причому визнання землі, кордонів, народу «своїми» мали бути історично обґрунтованими. Складність для українців полягала в тому, що сліди українсько-руської державності губилися в далекій давнині, а народи-сусіди, насамперед росіяни й поляки, намагалися залучити як територію, так і минуле України до власних концепцій модерного націотворення. На створення українського гранд-наративу впливали зовнішні чинники: поділи Речі Посполитої та розпад її колись єдиного політичного й культурно-інтелектуального простору і політика російської влади, спрямована на відрив «Малої Русі» від західної цивілізації. Російська цензура успішно усувала з історичних праць пам'ять про польсько-українські зв'язки, заміщаючи її образом поляка-загарбника. Сприятливим ґрунтом для цього було те, що в основі їхнього переосмислення залишався травматичний, поствоєнний досвід, ідеалізація образів козаків-воїнів. Підсумком стало створення такого українського історичного гранд-наративу, в якому «польсько-литовський» період трактували як зовнішню окупацію, перерву у «правильній» історії України. Весь комплекс повсякденного життя, культурних і політичних впливів українців у Речі Посполитій залишився поза рамками історії, основним змістом якої було визнано польсько-українські конфлікти. Сформовані в українському суспільстві XIX ст. погляди на спадщину Речі Посполитої можна також

аналізувати під кутом зору інтелектуальних біографій їхніх творців, беручи до уваги досвід взаємин з поляками, приватні образи та репресії російського уряду. Неупереджене переосмислення професійними істориками минулого Речі Посполитої з погляду взаємовпливів різних культурних просторів у XIX ст. виявилось справою не на часі.

Ключові слова: українсько-польські відносини в XIX ст., українсько-російські відносини в XIX ст., українська історіографія XIX ст., інтелектуальна біографія, культурно-інтелектуальна спадщина Речі Посполитої.

Впровадження

Це дослідження виконане в руслі інтелектуальної історії – відносно нового напрямку історичних досліджень, методологічний апарат якого почав формуватися в середині минулого століття. Об'єктом вивчення інтелектуальної історії є питання, як люди минулого конструювали політичний, економічний, релігійний, національний та інші сегменти суспільного життя. Інтелектуальна історія вивчає історичні аспекти творчої та інтелектуальної сфери людської діяльності через культуру, біографію та соціокультурне оточення їхніх носіїв. Попри тенденцію до універсалізації, понятійний апарат інтелектуальної історії дуже тісно пов'язаний з національними історіографіями, адже поняття, терміни й обставини їхнього формування специфічні для культурно-інтелектуального простору кожної спільноти. В сучасному українському історіописанні дослідження в жанрі інтелектуальної історії або ж історії ідей почали з'являтися в останні десятиріччя, а про їхню затребуваність свідчить, зокрема, видання у 2005 р. Інститутом історії України окремого випуску наукового часопису «Ейдос», повністю присвяченого теорії інтелектуальної історії. Відправними працями для застосованих у цьому дослідженні підходів стали роботи Ігоря Гирича¹, Олексія Яся², Ірини Колесник³, Сергія Світленка⁴, Олени Богданишиної⁵, Івана Куцого⁶ та ін., а також виконані в руслі інтелектуальної біографії праці Сергія Плохія⁷, Євгена Нахліка⁸ тощо. Мета

¹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Український письменник, 2014.

² Ясь О. Інтелектуальна історія. *Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями*: колект. монографія / упоряд текстів і наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за заг ред. В. Смоля. Київ: Генеза, 2018. С. 5–59.

³ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2013.

⁴ Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Герда, 2007.

⁵ Богданишина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2013.

⁶ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016.

⁷ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011.

⁸ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2 т. Київ: Український письменник, 2007.

роботи – простежити еволюцію інтерпретацій спільного минулого українців і поляків у складі Речі Посполитої в українському історичному гранд-наративі, що сформувався протягом XIX ст., беручи до уваги чинники, які впливали на зміну цих інтерпретацій, та широкі контексти історичного часу, що зумовлювали позиції вчених-істориків. Предметом аналізу стали тексти українських істориків і деяких письменників XIX – початку XX ст., які належали до постатей «першого плану».

Український погляд на історичну спадщину Речі Посполитої протягом XIX ст. перебував у тісній залежності від актуальних завдань національного руху. Після геополітичних потрясінь кінця XVIII – початку XIX ст., у яких спроби як українців, так і поляків втримати хоча б автономне політичне існування зазнали поразок, у регіоні настало відносно затишшя, а zarazом прийшов час переосмислення того, що відбулося. Виснажені війнами спільноти врешті почали продукувати поетів, романтиків та інтелектуалів, щоб ті допомогли їм уявити краще майбутнє. Російська й Австрійська імперії, правителі яких спершу наївно сподівалися добитися повної інтеграції приєднаних територій та перетворити їхніх мешканців у слухняних громадян – на практиці слугували лабораторіями, в яких народжувався новий світ. Утім, у різний спосіб використовуючи силу державної влади – шляхом цілеспрямованої політики обмежень і репресій, протиставляючи українців полякам чи ставлячи їх у нерівні умови, імперські дискурси також суттєво вплинули на формування взаємних образів українців і поляків, щоправда, не завжди в бажаному для себе й навіть прогнозованому напрямі.

Пріоритетними завданнями національного розвитку в XIX ст. була територіальна організація власного життєвого простору, причому визнання землі, кордонів, народу «своїми» неодмінно мали бути історично обґрунтованими. Складність українського випадку полягала в тому, що сліди українсько-руської державності губилися в далекій давнині, а народи-сусіди, насамперед поляки й росіяни, намагалися залучити як територію, так і минуле України до власних концепцій модерного націотворення. Офіційна російська історіографія проводила лінію наступництва між Київською Руссю через Московське царство до Російської імперії. Мала Русь поставала насильно відірваною польсько-литовським завоюванням частиною всеруського простору, яка повернулася до коріння. У польському ж дискурсі, передусім під впливом письменників-романтиків, переважав погляд на Україну як на частину фізично розкритої, однак ментально все ще єдиної вітчизни. Щоправда, Україні припадала роль кресів з двома функціями: героїчного захисту (козацтво трактовано як наднаціональне лицарське військо) і продукування польських національних геніїв, як-от Юліуш Словацький. Довершував цей образ міф про Вернигору, старця, який нібито віщував братовбивчу Коліївщину, падіння Речі Посполитої та воскресіння Польщі в союзі з Україною. Нерідко використовуваний письменниками, художниками й навіть істориками, цей образ був своєрідним фундаментом, на якому виростала б спільна воля поляків та українців боротися за повернення втраченої вітчизни.

Перші розповіді про «козацький малоросійський народ»

Зважаючи на включеність до концептів польського й російського націотворення, з одного боку, брак або ж несприятливі умови для розвитку української політичної еліти, з іншого, «визначенню внутрішніх кордонів тут мав передувати

потужний інтелектуальний прорив, спрямований на обґрунтування історичних меж розселення українського етносу і політичних засад існування України як цілості»⁹. І хоча політичні обставини не сприяли творенню модерного українства, усе ж у підсумку на його користь спрацювали тогочасні світоглядні концепції, які формували культурно-інтелектуальні простори. За Просвітництва було поставлено питання про права народу й обов'язки держави (принцип народного суверенітету і право на опір зловживанням влади), розпочато модернізаційний переворот (зокрема через поширення освіти рідною мовою, творення мережі національно-культурних товариств). Сформульоване просвітницькими дискурсами поняття культурної перспективи наштовхувало інтелектуалів на роздуми про майбутнє національної спільноти та її місце поміж іншими¹⁰; порівняння ж, своєю чергою, були чинником формування національної ідентичності. Сприятливим виявився український ґрунт для Романтизму, адже козацька доба слугувала вдалим джерелом для пошуку національних героїв та інспірації творчості з відповідним ідейним і емоційним наповненням, а розгляд народної культури як самодостатньої цінності давав змогу українській селянській нації відчувати себе рівноцінною, компенсуючи брак еліти¹¹. Позитивізм, хоча й поставив під сумнів національні міфи, все ж завдяки увазі до фактів, становленню професійної історіографії об'єктивно сприяв виокремленню історії України, акцентував на вірі в суспільний прогрес; у його рамках розгорнулися й дослідження з етнопсихології, що доводили ментальні відмінності українців¹².

Осмислення зміненої реальності, в якій українці опинилися наприкінці XVIII ст., стало пріоритетним завданням нової української історіографії, «(від)творення та вивчення історії створювало відчуття спільності (насамперед через героїзацію) й давності минулого, обґрунтовувало правомірність територіальних, статусних, культурних та інших претензій»¹³. Саме історичні дослідження відіграли роль «будівельних блоків» національної ідентичності¹⁴. Основним історичним текстом, що забезпечив входження українства в XIX ст., була «Історія Русів» – не позбавлений літературної вартості виклад історії України крізь призму діяльності козацьких гетьманів. Досі дискусійним залишається питання, кому належить авторство цього твору, що з'явився в епоху підробки історичних саг. Найпоширенішою версією є те, що кінцевий текст зводив архієпископ Георгій Кониський на підставі літописів ченців при монастирях у співпраці з Києво-Могилянською академією. Можливо, твір є маніфестом козацької старшинської еліти, яка після скасування

⁹ Верменич Я. Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початок XX ст.). *Ейдос*. 2005. Вип. 1. С. 246.

¹⁰ Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії. *Київська старовина*. 2015. Вип. 12. С. 146–159.

¹¹ Скринник М. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму. Львів: Каменяр, 2007.

¹² Богданишина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні...

¹³ Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів: Літопис, 2016. С. 194.

¹⁴ Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 203.

інститутів Гетьманщини мусила полишити служіння неіснуючій державі. В її середовищі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. було популярним захоплюватись історією, передусім родинною і локальною. Зенон Когут вважає «Історію Русів» радше даниною минулому і стверджує, що в цей час малоросійська національна ідентичність існувала у формі його «оплакування»¹⁵. Утім, згодом для ідеологів українського «національного відродження» вона стала відправною точкою для міфологізованого національного метанаративу.

Стрижневою ідеєю «Історії Русів» було ототожнення малоросійської «козацької» нації з її етнічною основою (у цьому сенсі «Історія Русів» спиралася на поняття «козацький малоросійський народ», про який писали козацькі літописці XVIII ст.). «Козацький народ», по суті, виконував головну роль у цій героїчній епопеї. На сторінках твору чітко видно, що Річ Посполита була доти сильною державою, поки її захищали малоросійські козаки; «наративна манера “Історії русів” дуже добре відповідала сподіванням і очікуванням доби романтизму: там були герої і лиходії, захопливі описи битв, перемог і поразок, моторошні свідчення про страшні кари»¹⁶. Ідейне спрямування твору заклало цілісне бачення українськими інтелектуалами давнього існування Русі-України, її жертвництва, мучеництва і звитяг, як і категоричної незгоди на розчинення між польською та російською версіями історії та ідентичності.

Важливе твердження «Історії Русів» стосувалося «теорії контракту», згідно з якою Русь входила до Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а згодом – і до Московського царства на підставі договору як суб'єкт права, а не підлегла територія¹⁷: «Малоросія, подъ древнимъ названіємъ Руси, соединилась тогда вмѣстѣ съ Литвою въ Королевство Польское на трактатахъ и условіяхъ, равномѣрно всѣмъ тремъ народамъ служащихъ, въ которыхъ между пространными положеніями главное заключалось в сихъ достопамятныхъ словахъ: Принимаемъ и соединяемъ, яко равныхъ къ равнымъ и вольныхъ къ вольнымъ. Сіе постановленіе отъ времени до времени каждымъ Королемъ при коронаціи подтверждаемо было подъ названіемъ Пакта Конвента; и на основаніи того по тогдашнему правительственному формулу учреждены в трехъ оныхъ націяхъ три равные Гетмана, съ правомъ наместниковъ Королевскихъ и верховныхъ военачальниковъ и съ названіемъ: одного короннымъ Польскимъ, другаго Литовскимъ, а третьяго Русскимъ»¹⁸. Малоросія у творі зображена потужною слов'янською державою з давніми правами й вольностями, занепад якої порушив рівновагу сил у Східній Європі.

Роль польської шляхти на українських землях в «Історії Русів» показана як негативна. Автор доводив, що польські шляхтичі, скориставшись поблажливістю

¹⁵ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. С. 98–100.

¹⁶ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. С. 17.

¹⁷ Когут З.-Є. Формування української національної історіографії. *Схід – Захід*. Історико-культурологічний збірник, 2003. Вип. 3. С. 25.

¹⁸ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва, 1846. С. 7.

українців (для порівняння тут використано біблійні мотиви), швидко забули, що перебувають на чужій землі, захопили адміністративні посади і впливові становища, витісняючи українців козакувати або ж зводячи до суспільних низів, погіршуючи їхнє становище різноманітними підступами та інтригами. Утім, «народ» врешті збагнув, хто його вороги, та почав піднімати повстання, «и воспѣлъ, наконецъ, сію утѣшительную для себя пѣсенку, значущую больше, чѣмъ ея простота: “Да не буде лучче, да не буде краще, якъ у насъ на Вкрайни: нема Панивъ, нема Ляхивъ, не буде й измины”»¹⁹. В «Історії Русів» також чітко простежуємо мотив «зради» соціальною елітою українського суспільства інтересів свого народу. Згідно з твердженням автора, відбувалося це під тиском польської влади, а головним мотивом було бажання зберегти привілеї та можливості визискувати простий народ. Ціною зради став свідомий підрив військової міці козацтва²⁰.

Твір доводив правильність вибору Богдана Хмельницького як повернення до історичного кореня та в негативних тонах змальовував Івана Виговського як невдячного й підступного гетьмана, змові якого з поляками перешкодила лише ненависть до них народу. Поставлено також акцент на нещирості польських можновладців у будь-яких переговорах з російською владою: буцімто вони відволікали увагу російських посланців «всегдашніми пированіями, играми и танцами», самі ж насміхалися над ними, очікуючи швидкого повернення українських земель²¹. Текст історії щедро пересипаний емоційними оцінками «польського правління», як-от: «страданіе і отчаяніе народа», «смутное для Малоросіи время, когда все въ ней дышало злобою, мщеніемъ и отчаяніемъ» тощо.

У перші десятиліття XIX ст. «Історія Русів» «зробила приголомшливу кар'єру у вигляді рукопису, її активно переписували десятки любителів української історії»²², а рукописи зберігали в бібліотеках старшинських родин. Це середовище демонструвало історичну славу заради кращих умов інтеграції в російську еліту, де претендувало на ролі навіть не «рівних», а «кращих». У 1846 р. твір був уперше опублікований у Москві професором Московського університету, уродженцем Полтавщини Осипом Бодянським. У передмові до видання польські й литовські історики були звинувачені в «баснословіяхъ и самохвальствѣ», затятому замовчуванні великих подвигів руського народу, здійснених в ім'я спільної польсько-руської вітчизни²³. Цей символічний жест ніби закріплював спільний російсько-український погляд на минуле, однак він не був офіційним, уособленням якого стала «История Государства Российского» Миколи Карамзіна, де великоросійську державність було оперто на Київську Русь. Натомість в «Історії Русів» критично налаштована до царизму громадськість знаходила те, чого не було на сторінках офіційної історії, – дух бунту і свободи, готовності йти за нею в бій та вмирати. Так, «у російській

¹⁹ Історія Русовъ или Малой Россіи... С. 120.

²⁰ Там само. С. 41.

²¹ Там само. С. 147–148.

²² Плохій С. Козацький міф... С. 64.

²³ Історія Русовъ или Малой Россіи... С. II.

уяві Україна поставала романтичною утопією, землею епічних героїв, які ведуть смертельну боротьбу з ворогами Росії»²⁴.

Погляд на Річ Посполиту під кутом зору українсько-російської ідентичності

Одночасно зі втягуванням малоруського простору у всеруські концепції нації та культури відбувалася його маргіналізація з польського боку. Поряд із акцентом на «свійському» характері козаччини, замилюванням козаками як «останніми лицарями Європи», захисниками спільної вітчизни, врешті – носіями притаманного українцям і полякам «особливого» потягу до свободи (Йоахим Лелевель) у польському історіописанні посилювався курс на звинувачення козаків у зраді спільної вітчизни, руйнуванні її «золотого віку»²⁵. Україну почали змальовувати як похмурий і дикий край, країну вічного бунту й неприборканих бажань, а козаків як розбійників і різунів²⁶. Представлення України як не надто важливої для польського державотворення території, у кращому разі як «втраченого раю» на кресах, де не відбувалося нічого важливого, окрім цвітіння садів, відрізнялося від способу інтеграції Малоросії в російський дискурс, де їй надано значення історичного центру всеруської культури, державності та духовності, який пережив часи мучеництва через польське поневолення.

Протягом XIX ст. в росіян, як і в інших народів, змінювалося розуміння того, чим є народ; наголос зміщувався з територіального підходу на етнічну складову. Хоча націю та імперію традиційно розглядали як антагоністичні поняття, росіянам вдалося сформуванати імперсько-національну ідентичність, у якій імперію та її подальшу експансію вважали доказом вищості її національних якостей. Від визначення місця Малоросії в підсумку залежала концепція Російської імперії: ідея панруського народу давала змогу трактувати інших як інородців на окраїнах. З інтеграцією козацької старшини в російське дворянство недовіра російської влади до українців як до «мазепинців» зменшувалася, у малоросах тепер вбачали вірних слуг династії, колоритний різновид росіян і зневажливо ставились до української культури як до нижчої, селянської. Так, українське питання припиняло бути безпосереднім об'єктом російської політики²⁷, ставало похідним, насамперед від курсу щодо поляків.

Відображенням спроб тогочасної української інтелектуальної еліти увійти в дискурси модерного російського націотворення, зберігши етнічну самобутність, причому як високу культуру, а водночас відрікаючись від українсько-польських зв'язків, є життєва історія Миколи Гоголя. Майбутній письменник, за якого досі сперечаються

²⁴ Історія Русовъ или Малой Россіи... С. 76.

²⁵ Stępnik A. Młt kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* / pod red. A. Czyżewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, L. Zaszkilniaka. Warszawa; Łódź, 2012. S. 372–373; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів, 2010. С. 66.

²⁶ Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. «Ї». Незалежний культурологічний часопис. 1997. № 10. С. 90–92.

²⁷ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.

українці й росіяни, виріс в умовах характерного для української аристократії початку ХХ ст. змішання культур. Серед його предків був подільський полковник часів Б. Хмельницького Остап Гоголь, а по материній лінії – козацько-старшинський рід Лизогубів і польсько-шляхетський – Танських. Сім'я Гоголя проживала у власному маєтку в с. Василівці на Полтавщині, її члени розмовляли між собою російською мовою з українськими, знали також і польську мову, однак від польської складової в походженні, вираженої у другій частині його прізвища (Яновський) М. Гоголь волів відмовитися, вдавшись до так званого етнічного маскувannya.

Йдучи типовим на той час для свого середовища шляхом служби Російській державі, М. Гоголь відправився на навчання в Петербург, однак був розчарований російською столицею. Утім, саме тут він відчув свою малоросійську окремішність, яку вилив на сторінки літературних творів. Його «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» були адресованою російському читачеві розповіддю про барвистий світ традиційної української культури з періодичними натяками на її вищість перед світом російського чиновництва. Після Гоголя образи Дніпра, українського степу й козаччини, хоча й раніше відомі російській культурі, стали впізнаваними й визнаними символами України. За твердженням М. Грушевського, тогочасна Україна уявлялася Гоголю «дорогою, прекрасною покійницею», яку належало відспівати та осипати квітами, адже все його середовище не уявляло, в якій формі вона може продовжувати жити після скасування Гетьманщини²⁸.

Серцевиною образу України в Миколи Гоголя традиційно виступає козацтво – особливе братство, справжній всесвіт, паралельний до звичного життя: «Уся Січ була якимсь надзвичайним явищем: це було безнастанне бенкетування, учта, що галасливо почалася й загубила свій кінець [...] Це загальне бенкетування мало в собі якийсь чар. [...] Кожен, хто сюди ускочив, тут же забував і покидав усе те, що його колись цікавило»²⁹. Особливу цінність мала для нього поетика бою, чарівна музика куль і мечів. Козацтво органічно виросло з географічного становища України: «Це була земля страху, і тому в ній міг скластися тільки народ войовничий, сильний своїм з'єднанням, народ одчайдушний, усе життя якого було б повите і випестуване війною»³⁰. Через козацтво як єдиного захисника східних кордонів християнського світу М. Гоголь намагався вписати історію України у світовий контекст без участі Польщі. Цікаво, що М. Гоголь пробував себе в ролі фахового історика. Щоправда, його намір викладати загальну історію в Київському університеті не вдалося здійснити, однак з того часу залишилося кілька історичних нарисів, серед них «Погляд на історію Малоросії», а також план написати Історію України у трьох томах, згодом трансформований у повість «Тарас Бульба».

Хронологічно цей час збігся з реакцією на Листопадове повстання, коли російський уряд вимагав від істориків довести, що землі, які колись належали Польщі,

²⁸ Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Т. 45. С. 608.

²⁹ Гоголь М. В. Тарас Бульба / перекл. з рос. М. Садовського. *Повісті. Найкращі українські переклади*: у 2 т. / за ред. І. Малковича. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2009. Т. 2. С. 34.

³⁰ Гоголь М. Погляд на утворення Малоросії / перекл. І. Сенченка. *Зібрання творів*: у 7 т. / відп. ред. М. Жулинський. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 7. С. 123.

раніше були російськими, а цензурні відомства отримували розпорядження вилучати з публікацій усе, що могло б пробуджувати симпатії до Речі Посполитої. У російській історіографії (Микола Устрялов) розпочалася кампанія з включення історії Малоросії 1240–1795 рр. на підставі уявної етнічної єдності. Події XIV–XVI ст. були інтерпретовані як польсько-католицька експансія, що відірвала «Західну Русь», а репресії католиків проти православних нібито й призвели до повстання Б. Хмельницького. Зведене до козацтва українське минуле розглядали як химерну прелюдію до справжньої історії під владою російських царів³¹. Російська цензура взагалі вилучила з «Погляду на історію Малоросії» фрагмент про входження українських земель до Польської корони, залишивши лише позитивну згадку про Литву.

Звісно, російські цензурні обмеження ускладнюють вивчення справжніх поглядів українських інтелектуалів на підставі їхніх праць. На те, що ці погляди не були однозначні, вказують розбіжності в судженнях в опублікованих текстах та в особових джерелах. Так, сучасники згадували про контакти М. Гоголя з А. Міцкевичем і схожість їхніх поглядів. Утім, на сторінках його творів усе ж саме полякам припала роль головного ворога України, уособлення темних сил. У «Страшній помсті» «ляхи» представлені у вигляді п'яної юрби в корчмі, вони, за участю ксьондза, розважаються з чужими жінками, грають у карти, «вихваляються, розповідають про нечувані діла свої, насміхаються з православ'я, називають народ руський своїми холопами»; «не було ще такого паскудства на українській землі навіть за татар»³². У повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь переконливо доводив, що будь-який зв'язок із поляками є для українців згубним, зрадою, яка спричиняє страшні трагедії. Перехід соціальної верхівки українського суспільства на релігійну унію і прийняття нею польських звичаїв прирівняне до продажу душ.

Попри літературну славу, М. Гоголь так і не був прийнятим у російську культуру як «свій», залишившись носієм «двох душ». Хоча «Тарас Бульба» мав популярність як історична драма, його спрямування на піднесення російського патріотизму не знайшло відгуку, засвідчуючи, що російський націоналізм не буде виведеним з українських тем. Натомість спроби Гоголя писати не про українське, а про російське суспільство, розкриваючи його недоліки («Мертві душі») викликали чимало критики: Гоголя звинувачували в тому, що він не знав Росії, а його претензії говорити від імені росіян просто смішні³³.

Легітимація українського минулого в межах російського гранд-нарративу

Хоча історія Малоросії не була предметом викладання в російських університетах, де історичні дисципліни вивчали за логікою поділу на «всесвітню історію»

³¹ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини. *Схід – Захід*. Історико-культурологічний збірник. 2001. Вип. 5. С. 18–41.

³² Гоголь М. Страшна помста. *Зібрання творів*: у 7 т. Київ, 2008. С. 168.

³³ Бояновська Е. М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / перекл. з англ. А. Боднар. Київ: Темпора, 2013; Кулиш П. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1–2.

та «історію Росії», все ж у суспільстві існував запит на її окреме написання і прочитання, внаслідок чого протягом усього XIX і початку XX ст. з'являлися нові її версії. Їхніми творцями ставали вихідці, а здебільшого й викладачі російських університетів, чиї знання з історії були переважно сформовані під впливом офіційної «Истории Государства Российского» Миколи Карамзіна. Здебільшого вони приймали підхід російської влади до поляків як історичних ворогів панруського народу, проте створені ними розповіді про самобутній світ Малоросії об'єктивно сприяли розмежуванню українського й російського проєктів модерного націотворення, а в підсумку прокладали шлях для переоцінки річпосполитського минулого під кутом зору не всеруської, а української, навіть польсько-української перспективи.

Одним із найвпливовіших текстів у XIX ст. була «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, рід якого поєднав молдавських дворян і українську старшину, а серед його вихідців був, зокрема, московський і калужський архієпископ. Батько Дмитра Микола, значна частина життя якого пройшла в Україні, згодом став відомим російським архівістом, керівником Московського головного архіву, де зберігалися документи дипломатичного відомства. Д. Бантиш-Каменський (виховувався в Москві) поєднав потяг до історієписання (розглядав його як моральний обов'язок, що впливав з кодексу дворянської честі) з кар'єрою високого російського чиновника, був Тобольським і Віленським губернатором. Уперше опубліковану в 1822 р. його «Историю Малой России» до початку XX ст. перевидали ще тричі, увесь цей час вона слугувала основним підручником з історії України. Автор написав цю працю на замовлення тодішнього малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна-Волконського, який вважав своїм обов'язком репрезентацію історії підвладного краю. Навколо нього зібралося середовище, що вважалось останнім осередком українського автономізму старого типу. В такому оточенні історик, навіть будучи росіянином на службі імперії, мимоволі ставав репрезентантом української самобутності³⁴.

Д. Бантиш-Каменський представив історію Малоросії як лінійну послідовність подій, крізь призму діяльності її правителів та козацьких ватажків. Оскільки до Богдана Хмельницького нею правили польські королі та литовські князі, цей період відображений стисло, як «чужа» історія. За твердженням автора, запорозькі козаки вірно служили короні, однак наприкінці XVI ст. ситуація змінилася. Переломними подіями він вважав повстання Северина Наливайка та Брестську церковну унію, після чого польська влада трактувала малоруський народ як зрадників: «Никогда малороссияне не претерпевали столько бедствий! Поляки испытывали терпение сего несчастного народа, принуждали его разными муками ошутить, в полной мере бремя зависимости, ненавидеть тиранов, стремятся к свободе»³⁵. Під проводом Б. Хмельницького запорожці «подняли оружие против угнетителей, проливали кровь за веру и отечество, свергли тяжкие оковы, наложенные на них иноплемениками, возвратили Государственным обладателям России древнее их достояние и,

³⁴ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX ст. – 80-ті роки XX ст.). Київ, 2014. Ч. 1. С. 57–120.

³⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства. Санкт-Петербург; Киев; Харьков, 1903. С. 103.

посредством мужества и военных доблестей увенчались неувядаемыми лаврами»³⁶. Якщо козацькі повстання проти королівської влади автор розцінював як боротьбу за права і свободу, то заворушення в Гетьманщині XVIII ст. засуджував як «зради» і навіть припускав, що вони гальмували розвиток Росії. Подальша російська історіографія здебільшого ігнорувала працю Д. Бантиша-Каменського. Офіційним приводом стала нібито застарілість і схематизм викладу, однак у рецензійній полеміці, яка розгорнулася у російських виданнях, лунали й нотки подиву, бо історія Малоросії виявилась іншою від великоросійської. Натомість цю роботу як відправну для досліджень використовували всі найвідоміші українські історики XIX ст.

Невдалий виступ декабристів у 1825 р. і поразка Листопадового повстання відкрили російському самодержавству шлях до репресій проти всього, що могло бути для нього загрозливим. У категоріях російського імперського мислення намагалися стерти уявлення про Польщу як тимчасово підкорену та поділену державу, запровадивши на це місце поняття «західних російських губерній», «regionu odzyskanego»³⁷ й загалом формуючи погляд на Річ Посполиту як на історичну помилку. У цей час було закрито чи русифіковано знакові для польської культури навчальні заклади, натомість у 1834 р. відкрито університет св. Володимира в Києві. Уряд прагнув активізувати можливості освіти в Правобережній Україні, щоб сформувати через неї лояльність до Російської імперії³⁸. Утім, наслідок був неоднозначним: саме університетське середовище створило сприятливий ґрунт для взаємопроникнення польських, українських, ліберальних російських ідей і західних віянь.

Яскравим прикладом цього взаємного переплетення стала діяльність у Києві в другій половині 1840-х років Кирило-Мефодіївського товариства – об'єднання знакових постатей української інтелігенції, що запропонувало програму федерації слов'янських народів, витоки якої корінилися в уявленнях про історичний демократизм і мали протистояти російському слов'янофільству. У програмних документах кирило-мефодіївців наголошувалося, що розбрат між слов'янськими народами був спровокований вищими верствами, хоча свого часу «поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою». Спроба поляків повернути собі «свободу» викликала опір, а в підсумку спричинила поділ Речі Посполитої («І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів, і всі були б рівні, в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того»). За твердженням братчиків, саме Україна, яка ніколи не мирилася з гнобленням (а це доводить козацтво), мала пробудити слов'янські народи до нового життя («Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятає зла і любить сестру свою, якби нічого не було між ними»)³⁹.

³⁶ Бантиш-Каменский Д. История Малой России... С. 244.

³⁷ Davies N. *Boże igrzysko. Historia Polski* / tłumaczyła E. Tabakowska. Kraków, 1993. Т. 2. S. 113.

³⁸ Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. Київ: Ніка-центр, 2009. Т. 1. С. 305.

³⁹ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / гол. ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 150–168.

Переведення історичних досліджень у політичну площину викликало різку реакцію російської влади. У висновку Третього відділення (вищого органу політичної поліції Російської імперії) відкрито йшлося про те, що матеріали істориків про «колишню волю» Малоросії та Польщі, на підставі яких конструюється можливість її повернення, становлять загрозу для Російської імперії. Учених, викладачів і цензорів попередили, «щоб вони у книгах своїх і на лекціях неодмінно уникали тих нагадувань на рахунок Малоросії, Польщі та інших підвладних Росії земель, які можуть бути використаними в напрямку, небезпечному для цілісності й спокою імперії та щоб, навпаки, наскільки це можливо, намагалися всі висновки науки та історії схилити до вірного підданства цих племен Росії»⁴⁰. Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене, його діячі, серед яких такі знакові постаті, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, заарештовані й заслані в непрості умови, тривалий час їм забороняли повернення на територію України, фахові історики не могли продовжувати дослідження через відрив від джерел, не в одного братчика було зламане особисте життя. Усе це не могло проминути без наслідків.

Чи не остання велика спроба вписати українську минувшину у всеруський простір пов'язана з ім'ям Миколи Костомарова. Уродженець російсько-українського пограниччя, син російського поміщика і кріпачки, випускник Харківського університету, М. Костомаров зацікавився історією України завдяки етнографічним дослідженням та дійшов висновку, що історію замало вивчати через факти й відомих осіб, потрібно звертати увагу на життя звичайних людей, на родинну пам'ять. Прагнучи дослідити історію козацтва, М. Костомаров переїхав на Правобережну Україну і навіть став професором російської історії Київського університету, однак його кар'єра була перервана арештом за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві й засланням в етнічну Росію. Наприкінці 1850-х років на хвилі лібералізації політичного устрою М. Костомаров залишив місце заслання, однак не зміг повернутися в Україну і став професором Російської історії Санкт-Петербурзького університету, що забезпечило йому суттєвий вплив на російську історіографію⁴¹.

Погляди М. Костомарова на спільне українсько-польське минуле в Речі Посполитій впливали з його переконання про давні демократичні засади устрою української спільноти, з чого, на його думку, й виросло козацтво. На цій підставі він полемізував з російськими й польськими істориками, серед яких намітилася спільність підходу до козацтва як до деструктивного елементу, а відтак і виправдання дій влади. М. Костомаров закликав не шукати в історії «винних», бо кожна сторона мала свою правду, не ідеалізувати Річ Посполиту, яка була державою «для шляхти», адже сам факт, що «простий народ Русі в XVII ст. піднявся величезною масою проти польських панів» промовисто підтверджує, що устрій Речі Посполитої його не влаштовував⁴². За його твердженням, Південну Русь у XIV ст. поляки завоювали зброєю, а згодом її народ потрапив у неволю від польських і полонізованих панів (для українців вона завершилася аж після скасування кріпацтва). М. Костомаров

⁴⁰ Кирило-Мефодіївське товариство... Т. 3. С. 293.

⁴¹ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. Київ: Наукова думка, 1992.

⁴² Костомаров Н. Ответ г. Падалице. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* / за ред. М. Грушевського. Київ: Держвидав України, 1928. С. 68–73.

доводив, що Люблінська унія не була добровільним об'єднанням двох братніх народів, бо думку народу ніхто не питав. Причиною падіння Речі Посполитої він вважав спробу поєднати протилежні стихії – республікансько-демократичний устрій і рабство підданих⁴³. Заперечував він і проти спроб польських істориків представити Україну як поле великої битви між Польщею та Великоросією, натомість закликав «братів поляків» визнати малоросіян рівним собі народом, а не матеріалом для польської національності, що започаткувало б «внутрішній, духовний, моральний, заснований на справедливості зв'язок»⁴⁴.

Хоча М. Костомаров радив не політизувати історії українсько-польських відносин, самому йому не вдавалося цього уникнути. Так, знайомих учасників Січневого повстання він в унісон з російським урядом називав зрадниками; за його ж визнанням, йому «різали вуха» розповіді про старошляхетську Польщу⁴⁵. Дослідження польських істориків вважав вузькими, регіональними, оскільки вони зосереджувалися лише на Литві та Польщі та не розуміли підходів, які відкривала всеруська перспектива. Закликав не довіряти примиренню поляків з урядами, бачити, що вони лише накопичують сили та що образ Конрада Валленрода близький до їхнього національного характеру⁴⁶. Своєрідну концепцію українсько-польсько-російських відносин у історичній ретроспективі і перспективі М. Костомаров виклав в одній зі своїх найвідоміших робіт – статті «Две русские народности», присвяченій відмінностям «народного духу» українців (прагнення до свободи і «поезія народного життя») та росіян (прагнення сильної державної влади). На цій підставі М. Костомаров робив такий висновок: союз українців і поляків безперспективний, бо вони надто подібні й нічого не можуть дати одне одному, тоді як українці й росіяни взаємно доповнюються⁴⁷. Так, входження / повернення Мало-росії до всеруського простору видавалося йому логічним.

Поворот до України: переоцінка річпосполитського минулого крізь призму модерної української ідентичності

Загальноновизнано, що творення модерної української національної ідентичності спиралося на творчість Тараса Шевченка, який трансформував розповідь про українське минуле у великий національний міф з власними символами і святими. У цьому міфі історичні події ставали лише тлом для відкриття «національної правди» – одвічного, даного Богом закону. Логіка його розвитку – від «раю на землі», щасливої спільноти, де панують братерство і рівність (її праобразом, звісно, є козацтво), – через біль і занепад, спричинені зовнішніми ворогами та власними суспільними елітами, – до відродження ідеальної спільноти без підданого і пана.

⁴³ Костомаров Н. И. Последние годы Речи-Посполитой. Санкт-Петербург, 1870.

⁴⁴ Костомаров Н. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine»). *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. С. 94–101.

⁴⁵ Костомаров Н. Автобиография. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Лыбидь, 1990. С. 568.

⁴⁶ Костомаров М. Полякам-миротворцам. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. С. 256.

⁴⁷ Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 33–80.

Козаки для Шевченка були єдиним історичним минулим, України поза ними немає, адже селянство, друга велика соціальна група українського суспільства, жило понад часом, за циклічними законами природи. Шевченко надав любові до України значення вищої моральної цінності: «Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю»⁴⁸.

Попри те, що у творчості Шевченка не бракувало негативних оцінок польської політики в Україні, деякі акценти в ній задавали спосіб мислення, який відводив українців від всеруського простору та повертав у коло уявлень Речі Посполитої як загубленої вітчизни, навіть з ознаками втраченого раю. Передусім важлива його критика постаті Богдана Хмельницького, який залишався в малоруському дискурсі головним героєм, що привів до возз'єднання руських земель. В інтерпретації Шевченка наслідком дій Хмельницького стало перетворення України у велику руїну, її важкий сон, а призвело до цього саме російське правління (земля, сплюндрована «німотою та москалями»). На противагу цьому період до кінця XVI ст. зображено як ідеальний приклад українсько-польської згоди: «Ше як були ми козаками, / А унії не чуть було, / Отам то весело жилось! / Братались з вольними Ляхами, / Пишались вольними степами».

Йдучи за логікою Д. Бантиша-Каменського, Шевченко називає двох винних у розвалі мирного українсько-польського співжиття: польських магнатів і римокатолицьких священиків, які «запалили / Наш тихий рай. І розлили / Широке море слъоз і крові»; «Отак-то, ляше, друже, брате! / Неситії ксьондзи, магнати / Нас порізнили, розвели, / А ми б і досі так жили». Польську шляхту Шевченко звинуватив і в розвалі Речі Посполитої: «Nie pozwalam! nie pozwalam! / Шляхта репетує, / А магнати палять хати, / Шабельки гартують». У таких умовах українці взяли в руки зброю, користуючись природним правом на захист життя. Утім, зникнення з карти світу Речі Посполитої не принесло їм сподіваного полегшення: «А чванитесь, що ми Польщу / Колись завалили!.. / Правда ваша: Польща впала, / Та й вас роздавила!»). За наявного стану польсько-українське порозуміння не було можливим, а всі його спроби приречені: символом цього виступає смерть у поемі «Гайдамаки» дітей Гонти та польки-католички. Можливим воно стане лише на новій основі, «без панів» (як колишній кріпак Шевченко сприймав підданські відносини особливо гостро): «Подай же руку козакові / І серце чистее подай! / І знову іменем Христовим / Ми оновим наш тихий рай».

Тож у творчості Шевченка, що стала каноном для модерного українського націотворення, поляки (пам'ять про Річ Посполиту) більш «свої», ніж росіяни. Напередодні Січневого повстання у Правобережній Україні поширювали стилізовані під Шевченка вірші українською мовою, в яких «москалів» звинувачено у провокуванні розбрату між поляками й українцями, а річпосполитські часи безумовно виграють порівняно з теперішніми: «Ляхи були нам як брати, / Ми за них кров ляли. / Тепер хлопці гид сказати / Злі часи настали. / Не раз ми чуємо від старця / Лучше колись було. / Чом же нам не постаратись, / Щоб добро вернуло. / Ляхи нам колись прияли / І ми їх любили, / Короля одного мали, / В згоді з ними

⁴⁸ Грабович Г. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка / пер. з англ. С. Павличко. Київ: Критика, 1998.

жили»⁴⁹. Цю спрямованість, безумовно, відчувала російська громадська думка, про що свідчить і заслання Шевченка, і спроби російських критиків легковажно відгукуватися про його творчість як про щось провінційне, переповнене однаковими сюжетами, не варте уваги⁵⁰. Не пройшли ці тенденції й повз увагу польських інтелектуалів: перша монографія про Т. Шевченка, що вийшла у світ одразу по його смерті й містила переклад поеми «Гайдамаки», належала перу польського автора Леонарда Совинського й була видана у Вільні⁵¹.

Увага до України й переосмислення її ролі в історії Речі Посполитої в цей час зросла й у польському культурному просторі. Насамперед цю тему розвивали представники т. зв. української школи в польській літературі, намагаючись збагнути польсько-українське минуле як урок історії. Акцентуючи власні пов'язання з Україною в територіальному сенсі, окремі її представники відзначалися козакофільством, вважаючи, що справжня роль цього «великого співтовариства збройних людей, які жили в постійній війні» в історії Європи належно не оцінена⁵². За спостереженням Г. Грабовича, українська культура «постачала» польській «модель дії». Навіть якщо йшлося про реальні і страшні події, «український триб життя приваблював, захоплював і мав якусь небувалу владу над емоціями та уявою»⁵³. Деякі представники «української школи» навіть були готові визнати вищість України, де нібито законсервовалися «справжні» відносини, перед коронною Польщею, зіпсованою іноземними порядками. І хоча ключові постаті польського романтизму критикували надмірне захоплення українофільством, усе ж сюжети про пророцтво Вернигори, а відтак і спільне відродження України та Польщі, які утвердилися в цілком поважній літературі з легкої руки Йоахима Лелевеля, не були їм чужими.

Такі імпульси з польського боку не залишалися без впливу на українські середовища. Прикладом може слугувати діяльність Пантелеймона Куліша. Нашадок козацького старшинського роду, уродженець Чернігівської губернії, П. Куліш швидко відійшов від тенденцій до русифікації, які виявляла його родина, та через зацікавлення українською історією та етнографією визнав себе свідомим українцем. Поряд із М. Костомаровим і Т. Шевченком від середини XIX ст. він належав до знакових постатей українського руху⁵⁴. Чималу роль у формуванні його поглядів відіграли поляки Міхал Грабовський і Костянтин Свідзінський, у чиїх маєтках на Правобережжі збиралися провідні українські діячі та палко дискутували про історію та майбутнє України і Польщі. Міхал Грабовський присвятив Кулішеві роман «Заметіль у степах»; до нього як до давнього приятеля він звернувся з теплими словами в передмові: «Колись, уже дуже давно, в тихих закутках мого Олександрівського

⁴⁹ Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький: Поліграфіст, 2011. С. 158.

⁵⁰ Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ: Обереги, 2004. С. 103.

⁵¹ Taras Szweczenko. Studium przez Leopolda Sowińskiego z przekładem Hajdamaków. Wilno, 1861.

⁵² Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno, 1837. T. 1, cz. 2. S. 7.

⁵³ Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 169.

⁵⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель...

дому, ми розмовляли про початки розселення останньої верстви польської суспільності у старій, відродженій, як Фенікс із попелу, Україні»⁵⁵. Зауважимо, що польське коло спілкування українських інтелектуалів складалося з осіб, почасти інтегрованих у всеруський простір (до прикладу, батько М. Грабовського був майором російської армії), які розуміли неоднозначність багатьох процесів, жорсткі бар'єри, виставлені подвійними лояльностями. Ці взаємовпливи, навіть якщо не спрацьовували прямо й негайно, все ж відігравали далекосяжну роль, переводячи польсько-український діалог з площини історичних суперечок у русло пошуків відповідей на питання, що робити далі.

Протягом життя П. Куліш змінював погляди на українсько-польські взаємини, ніби самою своєю постаттю втілюючи їхню складність. На початку 1860-х років на хвилі піднесення українського громадського життя він з ентузіазмом вдарився в українофільство та, між іншим, взяв участь у дискусії, що розгорнулася між українцями й поляками на шпальтах київського часопису «Основа». Приводом стала його дума «Кумейки», де описано один з епізодів польсько-українських війн. У ній були такі слова «Нехай знають на всім світі, / Як ми погибали / І, гинучи, свою правду / Кров'ю записали. / Записали – прочитають / Неписьменні люде, / Що до суду із шляхетством / Згоди в нас не буде. / Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море летється, / Поті серце українське / З панським не живеється». Ці слова викликали реакцію з польського боку. Автор анонімного листа закликав українців не роз'ятрювати старих ран й не втягувати історичні травми в повсякдення. Куліш на шпальтах «Основи» відповів статтею «Полякам об украинцах», де критично оцінив історичну роль польської шляхти на Русі та її претензії на цивілізаційну місію. Утім, більша частина статті була присвячена не історії, а осмисленню теперішнього стану польської шляхти на Правобережжі. П. Куліш радив опонентові залишити українців у спокої, не претендувати на роль їхньої суспільної еліти та не нав'язувати їм власного розуміння минулого крізь призму історично-правових категорій, тоді як політична система Речі Посполитої «оказалась несостоятельною в глазах всего мира». Натомість він закликав дати українцям змогу самостійно зрозуміти й оцінити свої народні потреби: «Зачем вы вовлекаете только что пробуждающийся из многовекового оцепенения народ в игру, которой исход вам самим неизвестен? [...] Мы не ищем союзников, как вы; нам они не нужны»⁵⁶.

Якийсь час П. Куліш вважав, що єднання українців з поляками завдало б шкоди українському руху, компрометуючи його перед російською владою та провокуючи репресії. До доволі контroversійних у його житті належало рішення попрацювати російським чиновником у Варшаві після розгрому Січневого повстання, взяти участь у русифікації Холмщини (сам він пояснював це рішення бажанням прислужитися відновленню «правильного» балансу сил в Центрально-Східній Європі, нібито порушеного падінням Київської Русі та піднесенням Литви й Польщі; утім, саме українофільську діяльність П. Куліша російський уряд вважав однією з причин Емського указу). Однак з часом напрям його думок змінювався, як видається,

⁵⁵ [Grabowski M.]. Zamieć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej Ukrainy w pierwszych latach XIX wieku. Przez Edwarda Tarszę. Petersburg, 1862. S. 1.

⁵⁶ Куліш П. Полякам об украинцах. *Основа*. 1862. № 2. С. 67–86.

під впливом двох чинників: візитів у Галичину, де він нав'язав контакти не лише з галицькими народівцями, а й з впливовими польськими політиками аристократичного походження, а також постійних конфліктів з селянами при господарюванні на власному хуторі, які серйозно підривали романтичні уявлення про чистоту народного духу. У збірнику «Хуторна поезія» (1882) П. Куліш закликав українців не пишатися «розбoєм лютим», а повернутися до сім'ї культурників.

Такі настрої відповідали польським очікуванням. П. Куліша турбував брак еліти українського руху, й спершу він побачив можливість нового українсько-польського поєднання за посередництва наукової інтелігенції. У 1882 р., ведучи переговори з польськими політиками в Галичині про міжнаціональне порозуміння, він видав брошуру «Крашанка Русинам і Полякам на Великдень», де закликав забути обопільні історичні помилки, які привели обидві сторони до катастрофи. Ініціативу до примирення він очікував від поляків (через їхній вищий рівень освіти і критичне мислення), а опонентів-українців звинуватив у нехтуванні історичною правдою: «Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм некритична історіографія, і з фанатичною відвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе, прославляючи гайдамаччину з її освяченими ножами»⁵⁷. Ці ж думки П. Куліш розвинув в історичній праці «Отпадение Малороссии от Польши», де, між іншим, писав: «И в любви, и в ненависти мы, по своей природе, были глубже Ляха. [...] Что же касается ляхеских злодейств, описанных в наших вымышленных сказаниях, то здесь мы творили мнимых и действительных врагов своих по внутреннему своему образу и по подобию. [...] Наша беспорядочная, дикая свобода, которой мы домогались, не имея в виду никакого лучшего счастья, — делали нас гениями зла. [...] Совсем иной был склад ума и сердца польского [...], его можна было бы принять за незлобного в своей неопытности отрока. [...] Не было нашей глубины у златовласого, светлоокого нашего соседа, Ляха»⁵⁸. Визнаючи історичну вину українців, П. Куліш торував шлях до порозуміння з поляками на сучасному йому етапі.

Українська програма та польська шляхта на Правобережній Україні: спроба узгодження / підпорядкування

Доволі символічним є сам факт того, що ключовою постаттю українського руху та історіографії в останніх десятиліттях XIX ст. став виходець із родини й середовища середньозаможної польської шляхти на Правобережній Україні Володимир Антонович, уродженець с. Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії. Бабця В. Антоновича Кароліна (ймовірно, з Любомирських) чимало розповідала йому про спосіб життя в панських дворах на Правобережжі, згадувала й про набіги гайдамаків. Мати Моніка, «гаряча польська патріотка», намагалася виховати сина в такому ж дусі. За свідченням В. Антоновича, цей патріотизм спирався на ідеалізацію минулого Речі Посполитої та пояснення всіх нещасть, у тому числі й приватного характеру, поділами; засудженні спроб критично оцінити історію. Середовище його виховання, що оберталася навколо дядька, Юзефа Гурського, адвоката Махнівського

⁵⁷ Куліш П. Крашанка Русинам и Полякам на Великдень 1882 року. Львів, 1882.

⁵⁸ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1349–1654). Москва, 1888. Т. 1. С. 10–11.

повітового суду, культивувало шляхетську замкнутість і зверхність як щодо місцевого українського й єврейського населення, так і щодо російських чиновників: «Дивилось на себе польське суспільство як на представників культури, хоч правду сказати культури було в йому дуже мало»⁵⁹. Під впливом Боніфатія Антоновича майбутній історик захопився світоглядом балагулів, а через неї – творами Міхала Чайковського, відповідно й козацьким світом «з його особливою бадьорістю, живучістю і енергією». Натомість рідний батько, нащадок угорських революціонерів Янош Джидай наполог на його ґрунтовній освіті (Рішельєвський ліцей та гімназія в Одесі, університет св. Володимира), де він захопився творами французьких просвітителів і так, «притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство»⁶⁰.

В університеті св. Володимира В. Антонович долучився до польських студентських організацій, однак напрям їхнього мислення – спершу добитися відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., а тоді вирішувати інші питання – його не влаштовував. Разом з однодумцями, зокрема Тадеєм Рильським, В. Антонович увійшов до української київської громади й кілька років вивчав Правобережжя, твердячи, що соромно жити в краї, нічого про нього не знаючи⁶¹. Ці подорожі, відомі як рух хлопоманів, викликали невдоволення місцевих польських землевласників, які вбачали в них розпалювання ворожнечі між паном і селянином. На цій хвилі В. Антонович опублікував у журналі «Основа» відому «Мою сповідь», у якій закликав переосмислити роль польської шляхти в українській історії та сучасності. За його твердженням, Річ Посполита була приязною державою тільки для шляхти, яка, використовуючи її можливості, утискала народ, той же послідовно відповідав їй відстоюванням своїх прав у формі козаччини і Коліївщини. Архівні матеріали того часу містять чимало інформації про зловживання, після якої важко очікувати від сучасників поваги до шляхетської минувшини. За твердженням В. Антоновича, польська шляхта в Правобережній Україні «перед судом власної совісті» мала лише два виходи: повернутися до українства й важкою працею спокутувати гріхи предків або ж виїхати в етнічну Польщу. Сам він декларував перший шлях, твердячи, що український народ він «полюбил більше своїх шляхетских привычек и своих мечтаний»⁶².

Остаточний розрив В. Антоновича з поляками відбувся напередодні Січневого повстання, коли йому довелося зайняти позицію. Своїм вчорашнім приятелям він відповів, що не вірить у зміну налаштування місцевих поляків, які вестимуть колонізаційну політику відразу ж, як тільки матимуть для цього сприятливу можливість: «Оскільки ми з простолюдом, а простолюди проти Вас, ми з Вами бути не можемо. Ваш почин матиме фатальний для вас кінець. Найкращі з-поміж Вас загинуть. Інші будуть вислані на далекий Схід, ще інші самі усунуться на Захід. Залишаться сміття, яке вже не зможе нам протидіяти. Тож наша справа при цьому може тільки виграти,

⁵⁹ Антонович В. Мемуари. *Твори*. Київ, 1932. Т. 1. С. 25.

⁶⁰ Там само. С. 40.

⁶¹ Антонович М. Спомини Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського. *Український археографічний щорічник*. 1992. Вип. 1. С. 281.

⁶² Антонович В. Б. Моя исповедь. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995. С. 78–90.

якщо з двох наших ворогів сильнішого буде знищено»⁶³. Конфлікт із польським оточенням напередодні повстання, за яке його учасники заплатили життям, свободою, майном, був дуже складним випробуванням з погляду моралі: відтоді й до кінця життя Антоновичеві доводилося витримувати звинувачення у відступництві. «Польщі він не знищив, а Русі не тільки не збудував, а лише послабив її та дезорієнтував своїми поглядами», – так підсумовував цю позицію польський біограф В. Антоновича⁶⁴.

Утім, обурення з польського боку таки посприяло науковій кар'єрі В. Антоновича в Російській імперії. Історик став головним редактором видань Київської археографічної комісії (зауважимо, що в томі «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» він показував руське походження багатьох відомих польських шляхетських родів; польські науковці й політики критикували цю серію за нібито тенденційність у доборі джерел). З 1870 по 1901 рр. він викладав у Київському університеті, був деканом історико-філологічного факультету, мав ключовий вплив на формування цілого покоління істориків і насамперед свого найбільш відомого учня Михайла Грушевського. Так само його дім у Києві на вул. Житлянській, де в кабінеті «між вікнами висіли портрети наших Гетьманів»⁶⁵, декілька десятиліть, попри поліцейський нагляд, залишався серцем українського руху по обох боках кордону. О. Гермайзе називав його першим українським істориком «без національного роздвоєння». Історичні дослідження В. Антонович провадив на світоглядному підґрунті позитивізму з його особливою увагою до критичного аналізу. Він перебував в опозиції до російської державницької історіографії, заперечував важливість політичних форм, натомість надавав першорядного значення соціальному розвитку, вважаючи, що будь-яке його порушення веде до революцій.

Утім, сам В. Антонович був противником насильства, йому видавалося, що основні війни вже позаду, а майбутній Гонта воюватиме не зброєю, а пером. За твердженням М. Грушевського, різке засудження «польської доби української історії» об'єднувало В. Антоновича з М. Костомаровим, в «Антоновича воно стало центром всієї його історичної діяльності. Можна сказати, що всі історичні праці Антоновича, з невеликими виїмками – се оден акт обжаловання історичної Польщі, з її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей». Водночас М. Грушевський звернув увагу на ще один важливий момент: В. Антонович майже не торкався в розвідках російських тем, передусім через політичні обставини, однак він глибоко не приймав московського централізму, на відміну від М. Костомарова, ближчого до російської культури, тоді як польський інтелектуально-культурний простір усе ж лишався для нього близьким: «Зовсім несправедливо і безосновно представляли його в польських кругах «ворогом Польків». Він був тільки ворогом Історичної Польщі – її хиб»⁶⁶.

⁶³ Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia / przygotowali do druku M. Janik i F. Kopera. Kraków, 1933. T. 1. S. 328.

⁶⁴ Rawita Gawroński F. Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. Lwów, 1912. S. 71.

⁶⁵ Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег, 1973. Ч. 5. С. 200.

⁶⁶ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. 1908. Т. 3. С. 12.

Ідею про те, що польська шляхта в Україні повинна працювати на користь українського руху, на початку ХХ ст. розвинув В'ячеслав Липинський. Українознавчі зацікавлення вихідця з польської шляхетської родини на Волині почали формуватися вже під час навчання в гімназії в Києві, а згодом були закріплені участю в семінарі Богдана Лепкого в Ягеллонському університеті⁶⁷. Свою програму В. Липинський виклав у праці «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу на тлі його історії». Перебування українських земель у складі Речі Посполитої він подав як польську окупацію, а особливо після Люблінської унії, коли «кинулися польські колоністи та культуртрегери, вносячи з собою польську мову, польські звичаї, словом, польську культуру». Тоді ж «український шляхтич, уподібнюючись мовою, релігією, зовнішньою культурою до чужих прибульців, ставав для свого народу представником іншої, чужої культури, чужої національності, з місцевого мешканця, тисячами ниток пов'язаного зі своєю землею землевласника, повільно перетворюювався на тій своїй землі на колоніста».

В. Липинський вважав очевидним, що український народ жив, живе та житиме самостійним життям, оскільки вже витримав монголо-татарську навалу, полонізацію та русифікацію. Польський патріотизм шляхти в Україні він пояснював лише прив'язаністю до «польсько-шляхетської культури», яка в новіших часах стала вже архаїзмом; він акцентував на більшому значенні територіального патріотизму і твердив, що для неї ближчими мають бути могили в українських степах, аніж королівський Вавель. На думку В. Липинського, шляхта, яка довго користувалася природними багатствами і працею українців, часто має українське етнічне коріння («ми, шляхта тутейша, місцева, ті хто найбільше стикається з тим простолюдом, ми, ті хто з тим простолюдом віками живемо на одній землі й ті хто переважно є з ним однієї крові») і зобов'язана працювати для українського національного руху, щоб не чути потім докорів: «воскресимо успадковану від наших батьків ідею, що ми є громадянами того краю, а не тримачами й вартовими чиєїсь “рації стану” і що як його громадяни маємо обов'язки щодо нього та місцевого простолюдународу [...], заявити новочасним аматорам управління Литвою і Руссю, тим пророкам національних егоїзмів [...]: не дозволимо Вам, панове, собою управляти і не втручайтеся в наші справи»⁶⁸. Утім, погляди В. Липинського не знайшли підтримки серед польської шляхти на Правобережній Україні і він, як свого часу й В. Антонович, зосередившись на українських справах, мусив відійти від польського руху, доводячи своїм прикладом, що таке поєднання не на часі.

Український національний гранд-наратив та маргіналізація історії Речі Посполитої

На зламі ХІХ–ХХ ст. створення фахового гранд-наративу з історії України, з якого б, відповідно до «духу часу», впливали перспективи самостійного існування українського народу, стало головним завданням українських інтелектуалів.

⁶⁷ Gancarz B. *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*. Kraków: Arcana, 2006.

⁶⁸ Lipiński W. *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków, 1909.

Їм не вдавалося зробити цього швидше з низки причин, зокрема й через дискусії про модерну національну ідентичність, її противників і союзників. Наприкінці XIX ст. українці вже мали відповіді на багато питань та звільнилися від деяких ілюзій. Українські інтелектуали в Росії знали, що їхні спроби не дражнити уряд не створять сприятливих умов навіть для української культури, не говорячи вже про політичні напрями. Проекти перенесення центру українського руху до Галичини теж було непросто виконати: спроба українсько-польської угоди за участі австрійського уряду («нова ера 1890 р.»), хоча й мала деякі практичні наслідки, у підсумку завершилася загостренням політичної боротьби. Під її тиском були зруйновані концепції «зради» польського й українського простолюду суспільними елітами та перспективи спільної демократичної держави, пов'язані в Галичині з діяльністю Михайла Драгоманова й соціалістів, насамперед Івана Франка.

Цілком логічним було те, що завдання створити модернізовану версію історії України взяли на себе історики школи Володимира Антоновича, так само, як і те, що її перші томи були написані в конституційній Галичині. В. Антонович, хоча й відіграв важливу роль у «новій ері», вже не відчував у собі сили для переїзду у Львів. Утім, він розумів значення хвили, а невдовзі, на прикладі сина Дмитра, діяча Револьюційної української партії, переконався, що українські інтелектуали повинні дати молоді відповіді на її питання, поки вона не візьметься за зброю. З його ініціативи з 1894 р. М. Грушевський обійняв кафедру у Львівському університеті та вперше розпочав викладати університетський курс з історії України українською мовою. До Львова він вирушив з глибоким переконанням про власну велику місію поєднати дві частини України в минулому й на майбутнє.

Українська історіографія у Галичині на кінець XIX ст. мала свої традиції. Австрійська влада спершу намагалася утвердити тезу про «ревіндикацію» Галичини, пізніше підтримувала зусилля місцевих істориків створити окрему версію історії краю, яка б спиралася на традицію Галицько-Волинського князівства. Галицько-руські історики другої половини XIX ст. (Денис Зубрицький, Антоній Петрушевич, Ісидор Шараневич, Филип Свистун) були русофілами та підкреслювали лояльність до Відня. Вони представляли історію Галицької Русі так, що поділ Речі Посполитої та перехід краю під владу Габсбургів інтерпретовано як нове відродження Русі⁶⁹. Від початку XX ст. в русофільській історіографії «панування» Речі Посполитої та Австрії було прирівняне до ворожого щодо «руського духу». Руські історики цілком беземоційно поставилися до спричиненої краківською школою дискусії про пов'язання причин занепаду Речі Посполитої зі станом польського суспільства: вони лише використали цю тезу для обґрунтування тверджень про помилки польської політики щодо Русі⁷⁰.

Чільне місце серед істориків українофільського напрямку посідав Олександр Барвінський. Однак він не вів досліджень на базі історичних джерел та як історик був радше популяризатором, спершу працював у Тернополі, а згодом зосередився на

⁶⁹ Свистун Ф. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Львів, 1895. Т. 1; Львів, 1896. Т. 2.

⁷⁰ Аркуша О., Мудрий М. Історичні дослідження в інтелектуальних та політичних контекстах півавстрійської Галичини. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2014. Вип. 50. С. 19–41.

політичній діяльності. Щодо поляків підкреслював, що ідеалом українців не може бути вічна боротьба з сусідами і потрібно враховувати опертий на психології висновок: якби українці опинилися на місці поляків, то діяли б так само. Під кутом зору інтерпретації великих історичних періодів у національній пам'яті найважливішим досягненням О. Барвінського було нав'язання контактів з В. Антоновичем і видання в Галичині серії «Руська історична бібліотека», в якій головно публікували праці істориків з Наддніпрянської України. Наслідком цього було прийняття в Галичині «усталених» інтерпретацій та маргіналізація місцевих досліджень. Козацтво, хоча й віддалене від Галичини територіально, стало символом національної історії, особливо важливим з огляду на те, що образ його боротьби проти польської корони був суголосним зі щоденними міжнаціональними сутичками з поляками у провінції. У такій ситуації 1897 р. М. Грушевський замінив О. Барвінського на важливому для українських інтелектуалів становищі голови Наукового товариства імені Шевченка. Відтоді протягом кільканадцяти років, поки не сформувалась опозиція галицьких істориків, «Історія України – Руси» М. Грушевського та «Записки НТШ» залишалися найбільш авторитетними виданнями в українській історіографії.

Михайло Грушевський вважав написання синтетичної історії України справою честі свого покоління. До історії України він включав усе, що відбувалося на території з етнічною більшістю українського населення. Історію України ототожнював з історією українського народу-нації, який існував, на його думку, від найдавніших часів. Стверджував, що лише «національні уряди» (а до таких історик зараховував і князів Київської Русі) здатні створити сприятливі для народу умови. Із занепадом Київської Русі він пов'язував упадок українського національного життя, що мало визначеного винуватця – Польщу і поляків: «Зібравши українські землі під свою власть, вона постарала ся й звести до свого, польського взірця українське жите. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній»⁷¹. Після захоплення Галичини Казимиром Великим спорадичні прикордонні сутички були трансформовані в постійний конфлікт. Єдиним позитивом Люблінської унії М. Грушевський вважав об'єднання території України: «Прославлений пізнійше як акт любови, братерства, пожервовання, в дісности сей сойм був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин»⁷². На цьому тлі піднялося козацтво, яке врятувало руський народ від загибелі й вело з Польщею бій за життя. У формі козацтва українці вперше спробували самі вирішувати свою долю, боротися з ворожим польським режимом за сповнення своїх мрій⁷³. Згідно з цією концепцією, ХІХ ст. принесло відродження цих ідей.

Полякам М. Грушевський уже не потребував доводити окремішність української історії, натомість мав на меті надати вищого статусу українським елітам. Грушевський (у цьому питанні його попередником був Михайло Максимович) заперечував ідею

⁷¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 4. С. 4.

⁷² Там само. С. 414.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7. С. VII.

цивілізаційної місії Польщі на Русі⁷⁴. Навпаки, він стверджував, що цілеспрямована політика польської влади призводила до зубожіння руського простолюдю, що руський народ було доведено до такого стану, в якому польську культуру – слабку копію західноєвропейської – почали сприймати як щось «вище». Поляки розірвали традиційні зв'язки Русі з Заходом, втиснувши своє посередництво. За твердженням Грушевського, Україна займала рівне місце поміж європейськими народами лише в ті періоди, коли була відмежована від Польщі (Київська Русь, Хмельниччина). Такі ж концептуальні підходи розвивали учні Грушевського, зокрема Іван Крип'якевич⁷⁵.

Концепцію «Історії України-Руси» М. Грушевського критикували з польського боку. На шпальтах часопису «Kwartalnik Historyczny» Людвік Колянковський перелічив тези, які вважав неприйнятними для польських істориків. Він виступив проти отождолення історії України з її територією, бо «під назвою “Історія України-Руси” ми знаходимо переважно минуле польської суспільності на Русі [...], про наше церковне й інтелектуальне життя, про наші міста, школи, цехи тощо»⁷⁶. Він закидав авторові віднайдення польсько-української боротьби в ягеллонський період, «де й сліду її не було»⁷⁷. Опозиція проти Грушевського сформувалася напередодні Першої світової війни серед його учнів у Галичині. Степан Томашівський, почасти під впливом історичної краківської школи, хоча й зауважував у польсько-українських стосунках боротьбу між Сходом і Заходом, заперечував її інтерпретацію як постійної та говорив про взаємозв'язки та про впливи на українську суспільність польських державних структур. Він виступав проти присвоєння Галичині другої ролі в історії України та її включення до козацької історії, підкреслював впливи польської культури на відмежування українців від росіян⁷⁸.

«Історія України-Руси» М. Грушевського стала ґрунтовною синтезою для української історіографії ХХ ст., фактично каноном в інтерпретації історії України та її відносин із сусідами. Так само була прийнята вибудована М. Грушевським концепція постійної боротьби українського народу проти польських суспільних еліт і держави як війни за саме життя. Утім, питання стосунків з поляками не було головною проблемою М. Грушевського-автора гранд-наративу з історії України напередодні Першої світової війни. Йому насамперед йшлося про виключення загроз для концепту модерної української нації, яка мала створити власну державу. Спостерігаючи за протиборством між українцями й поляками в Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст., він непокоївся, що така ситуація може повторитися на Правобережній Україні, де існувала загроза польсько-російського союзу. Він не приховував того, що в історичних текстах уможливорює читачам розпізнавати сучасні проблеми. У

⁷⁴ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії...

⁷⁵ Крип'якевич І. Посли на дворі Хмельницького. *Діло*. 1910. Ч. 95. 30 (17) квітня.

⁷⁶ Kolankowski L. Hruszewski Mich.: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV–VI. *Kwartalnik Historyczny*. 1913. R. XXVII. S. 350.

⁷⁷ Ibid. S. 357.

⁷⁸ Томашівський С. Українська історія. Нарис 1: Старинні і середні віки. Львів, 1919; Швагуляк М. Історія українсько-польських стосунків у науковій концепції Степана Томашівського. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії* (др. пол. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.). Львів: Тріада-плюс, 2013. С. 316–329.

цьому сенсі діяв як історик і конструктор майбутнього, що відповідало трендам XIX ст. М. Грушевському не можна закинути творення національного міфу без опертя на верстат історика: джерела з історії України XVII і XVIII ст. містили чимало інформації про боротьбу між поляками й українцями. Через окреслення історії України як усього, що відбувалося на її території, він, по суті, спрогнозував майбутній конфлікт за землю, й це відразу вловили з польського боку.

Висновки

Річ Посполита стала історією в XIX ст., коли відбулися значущі зміни в розумінні того, чим є історія, як вона має бути написана, яку роль відіграє в суспільстві та у творенні майбутнього. Візерунок спільної історії залежав від поточних польсько-українських відносин. Їхнім фундаментом залишався травматичний досвід. Він проникав у суспільну свідомість через фольклор, саме на етнографічних дослідженнях зосереджувалися українські діячі на етапі «збирання спадщини» (у той час ще функціонувала жива пам'ять про Коліївщину). Утвердження XIX ст. в українській опції як часу «національного відродження» спричиняло творення такого історичного гранд-нарративу, в якому «польсько-литовський» період інтерпретували як зовнішню окупацію, період «поміж часами», перерву в «справжньому» перебігу історії України. На формування взаємних образів українців і поляків, їхнє уявлення про спільну історію впливали зовнішні чинники, насамперед політика російського уряду. Росія успішно створювала образ поляка як ворога панруської культури та перетягувала українців на свій бік. Перші діячі модерного українського національного руху були випускниками російських університетів, яких навчали спільній історії Малої та Великої Русі. Цензура усувала пам'ять про польсько-українські зв'язки, заміщаючи її образом поляка-загарбника. Після поразок повстань та репресій можна було повірити й у те, що поляки є слабким суперником. Візуальним підтвердженням цього був стан і вигляд польських дворів на Правобережжі, які переживали не найкращі часи з погляду господарського розвитку, підлягали русифікації, загалом створювали враження світу, який зникає. У малоруському дискурсі поляки, які піднімалися на повстання, були зрадниками або сліпими ідеалістами, які не вміли погодитися з дійсністю, марили про перемогу там, де в минулому столітті програли українські козаки, хоча саме для них війна була справою життя.

Інтерпретація історії Речі Посполитої в українському національному історичному гранд-нарративі спиралася на кілька положень. Люблінську унію українські історики трактували як союз рівних і вільних народів, тож усе, що відбувалося згодом у державі та не відповідало – в широкому розумінні – інтересам руського народу, вони вважали ламанням угоди. Політику влади щодо русинів представляли як утиск – національний або ж соціальний з національним підтекстом. Джерельною основою таких висновків ставали здебільшого судові акти та свідчення про воєнні зіткнення. Важливим концептом була «зрада» суспільних еліт свого народу в мовному, релігійному та культурному сенсах. Відповіддю українського народу стало козацтво. Козаки, яких зображувано як всесвіт братерства, рівності й жертвності, захистили західну цивілізацію, пізніше виборювали життя українського народу у війні проти польської влади та шляхти. Ідентифікація всієї історії України з козацтвом, козаків – винятково з етнічними українцями призводила до виключення з

українського гранд-нарративу всіх інших аспектів, зокрема всього комплексу повсякденного життя в Речі Посполитій. Українські історики категорично відкидали ідею про цивілізаційну місію Польщі на сході. Вони також розрізняли історичні ролі Польщі та Литви, вважаючи державне піднесення останньої цілком випадковим.

Сформовані в українському суспільстві XIX ст. погляди на спадщину Речі Посполитої можна також аналізувати під кутом зору інтелектуальних біографій їхніх творців. Адже в кожній життєвій історії можна простежити впливи поточної політики, приватних контактів, емоційного досвіду на інтерпретаційні моделі спільної польсько-української історії. У добу формування націоналізмів як українське, так і польське історіописання, оповідаючи про єдиний у минулому політичний і культурний простір, дедалі більше взаємно віддалялися. Одним зі способів конструювання національних міфів було незауваження, маргіналізація «іншого», наділення його негативними рисами. Натомість розвиток власного народу ототожнювався з найвищою цінністю. У цьому сенсі сформульоване Володимиром Антоновичем у «Моїй сповіді» запитання до польських інтелектуалів «Вимагаєте від нас поваги до шляхетської старовини?» залишалося радше риторичним. Відповідь на нього передбачала діалог між українцями й поляками з визнанням помилок у минулому й не тільки в ньому. Тим часом, жодна зі сторін не мала наміру цього робити. Тож спокійне розмірковування над минулим Речі Посполитої з погляду взаємовпливів різних культурних просторів у XIX ст. виявилось справою не на часі.

REFERENCES

Antonovych, M. (1992). Spomyny Yana Miodushevskoho pro Volodymyra Antonovycha i Tadeia Rylskoho. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, (1), 278-284 [in Ukrainian].

Antonovych, K. (1973). *Z moikh spomyniv* (vol. 5). Vinnipeg: Nakladom Ukrainskoi vilnoi akademii nauk [in Ukrainian].

Antonovych, V. (1932). Memuary. In K. M. Melnyk-Antonovych (Ed.), *Tvory* (vol. 1, pp. 3-61). Kyiv: Z drukarni VUAN [in Ukrainian].

Antonovych, V. B. (1995). Moia ispovied. In F. P. Shevchenko (Ed.), O. Todiiichuk & V. Ulianskyi (Comps.), *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* (pp. 78-90). Kyiv: Lybid [in Russian].

Arkusha, O. & Mudryi, M. (2014). Istorychni doslidzhennia v intelektualnykh ta politychnykh kontekstakh pidavstriiskoi Halychyny. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, (50), 19-41 [in Ukrainian].

Arkusha, O., Kondratiuk, K., Mudryi, M. & Sukhyi, O. (2016). *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Bantysh-Kamenskii, D. (1903). *Istoriia Maloi Rossii ot vodvoriennia Slavian v siei stranie do unichtozheniia Gietmanstva*. Sankt-Pietierburg; Kiev; Kharkov [in Russian].

Bohdanyshyna, O. M. (2013). *Pozytyvizm v istorychnii nautsi v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XX st.)*. Kharkiv: KhNU im. V. Karazina [in Ukrainian].

Boianovska, E. M. (2013). *Mykola Hohol: mizh ukrainskym i rosiiskym natsionalizmom* (A. Bodnar, Trans.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

- Davies, N. (1993). *Boże igrzysko. Historia Polski*. (E. Tabakowska, Trans.) (vol. 2). Kraków: Znak [in Polish].
- Gancarz, B. (2006). *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*. Kraków: Arcana. [in Polish].
- Grabowski, M. (1837). *Literatura i krytyka. Pisma* (vol. 1). Wilno: Nakł. i druk T. Glücksberga [in Polish].
- Grabowski, M. (1862). *Zamięć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej Ukrainy w pierwszych latach XIX wieku*. Petersburg [in Polish].
- Hohol, M. (2008). Strashna pomsta. (I. Senchenko, Trans.). In M. Zhulynskyi (Ed.), *Zibrannia tvoriv* (vol. 1, pp. 150-184). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hohol, M. (2012). Pohliad na utvorennia Malorosii (I. Senchenko, Trans.). In M. Zhulynskyi (Ed.), *Zibrannia tvoriv* (vol. 7, pp. 118-128). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hohol, M. V. (2009). Taras Bulba (M. Sadovskyi, Trans.). In I. Malkovych (Ed.), *Povisti. Naikrashchi ukraiński pereklady* (vol. 2, pp. 6-158). Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha [in Ukrainian].
- Hrabovych, H. (1998). *Poet yak mifotvorets: semantyka symboliv u tvorchosti Tarasa Shevchenka*. (S. Pavlychko, Trans.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Hrabovych, H. (1997). *Do istorii ukrainskoi literatury. Doslidzhennia, ese, polemika*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1908). Volodymyr Antonovych, osnovni idey yoho tvorchosti i diialnosti. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi*, (3), 5-14 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1909). Yubylei Mykoly Hoholia. *Literaturno-naukovyi vistyntyk*, (45), 606-610 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (P. S. Sokhan, Ed.) (vol. 4). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (P. S. Sokhan, Ed.) (vol. 7). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (2014). *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Kappeler, A. (2001). Mazepyntsi, malorosy, khokhly v etnichnii ierarhii Rosiiskoi imperii. *Kyivska starovyna*, (5), 8-20 [in Ukrainian].
- Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Kohut, Z.-Ye. (2003). Formuvannia ukrainskoi natsionalnoi istoriografii. *Skhid – Zakhid. Istoryko-kulturolohičniy zbirnyk*, (3), 23-30 [in Ukrainian].
- Kolankowski, L. (1913). Hruszewski Mich.: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV–VI. *Kwartalnik Historyczny*, (27), 348-365 [in Polish].
- Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriografia: kontseptualna istoriia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Konyskyi, H. (1846). Istorija Rusov ili Maloj Rossii. Moskva, 1846 [in Russian].
- Kostomarov, N. (1861). Dvie russkie narodnosti. *Osnova*, (3), 33–80 [in Russian].
- Kostomarov, N. (1928). Otviet g. Padalitse. In M. Hrushevskyi (Ed.), *Naukovopublitsystichni i polemichni pysania Kostomarova* (pp. 68-73). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Russian].

Kostomarov, N. (1928). Poliakam-mirotvortsam. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystichni i polemichni pysania Kostomarova* (pp. 252-259). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Russian].

Kostomarov, N. (1928). Pravda poliakam o Rusi (Po povodu novoi staty «Revue Contemporaine»). In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystichni i polemichni pysania Kostomarova* (pp. 94-101). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Russian].

Kostomarov, N. (1990). *Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia*. Kyiv: Lybid [in Russian].

Kostomarov, N. Y. (1870). *Posledniie gody Rechi-Pospolytoi*. Sankt-Pietierburg [in Russian].

Krypiakievych, I. (1910, Kviten 30). Posly na dvori Khmelnytskoho. *Dilo*. (95) [in Ukrainian].

Kulish, P. (1856). *Zapiski o zhyzni Nikolaia Vasilievicha Hoholia, sostavlennyia iz vospominanyi yego druziei i znakomykh i iz yego sobstviennykh pisiem* (vol. 1-2). Sankt-Peterburg [in Russian].

Kulish, P. (1862). Poliakam ob ukrainsakh. *Osnova*, (2), 67–86 [in Russian].

Kulish, P. (1882). *Krashanka Rusynam y Poliakam na Velykden 1882 roku*. Lviv: Z drukarni tovarystva im. Shevchenka pid zariadom K. Bednarskoho [in Ukrainian].

Kulish, P. A. (1888). *Otpadenie Malorossii ot Polshy (1349–1654)* (vol. 1). Moskva: Universitetskaia tipografiia [in Russian].

Kutsyi, I. (2016). *Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo (1990) (P. S. Sokhan, Ed.) (vol. 1-3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Lasocki, W. (1933). *Wspomnienia z mojego życia*. (M. Janik & F. Kopera, Comps.) (vol. 1). Kraków [in Polish].

Lipiński, W. (1909). *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków [in Polish].

Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel* (Vol. 1-2). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].

Pinchuk, Yu. A. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istorii ta natsiietvorennia v epokhu imperii*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2011). *Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Rawita Gawroński, F. (1912). Włodzimierz Antonowicz. *Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej*. Lwów: Gebethner i Ska, z drukarni Jakubowskiego [in Polish].

Ruda, O. (2010). *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NANU [in Ukrainian].

Shandra, V. (2009) Derzhavna sluzhba v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. In T. V. Motrenko & V. A. Smolii (Eds.), *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini* (vol. 1, pp. 279-318). Kyiv: Nika-tsentr [in Ukrainian].

Shvahuliak, M. (2013). Istoriia ukrainsko-polskykh stosunkiv u naukovi kontseptsii Stepana Tomashivskoho. *Istorychni studii: Ukraintsi na rozdorizhzhiax ta krutykh povorotakh istorii (dr. pol. XIX – per. pol. XX st.)* (pp. 316-329). Lviv: Triada-plus [in Ukrainian].

Sklokin, V. (2015). Chy isnuvalo ukrainske Prosvitnytstvo? Kilka mirkuvan iz pryvodu nezavershenoi istoriohrafichnoi dyskusii. *Kyivska starovyna*, (12), 146-159 [in Ukrainian].

Skrynnyk, M. (2007). *Naratyvni praktyky ukrainskoi identychnosti: doba Romantyzmu*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Sosnovska, D. (1997). Stereotyp Ukrainy ta ukraintsia v polskii literaturi. «I». *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys*, (10), 88-96 [in Ukrainian].

Sowiński, L. (1861). *Taras Szewczenko. Studium z przekładem Hajdamaków*. Wilno [in Polish].

Stepnik, A. (2012). Mit kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. In A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborka & L. Zaszkilniak (Eds.), *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* (pp. 365-383). Warszawa; Łódź [in Polish].

Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina. Istoriia*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Svitlenko, S. (2007). *Svit modernoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX stolitia*. Dnipropetrovsk: Herda [in Ukrainian].

Svystun, F. (1895–1896). *Prykarpatskaia Rus pod vladieniem Avstrii* (vol. 1-2). Lviv: Tipografiia Stavropihiiskogo Instituta. [in Ukrainian].

Tomashivskyi, S. (1919). *Ukrainska istoriia. Starynni i seredni viky* (vol. 1). Lviv: Vchora i nyini [in Ukrainian].

Velychenko, S. (2001). Superechlyvi skhemy natsionalnoi istorii: rosiiski ta ukrainski interpretatsii vlasnoi mynuvshyny. *Skhid – Zakhid. Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*, (5), 18-41 [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2005). Konstruiuvannia identychnosti: rol istoryko-intelektualnoi elity Ukrainy u tvorenni modelei rehionalnoho rozvytku (XIX – pochatok XX st.). *Eidos*, (1), 246-260 [in Ukrainian].

Yas, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX st. – 80-ti roky XX st.)* (vol. 1). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yas, O. (2018). Intelektualna istoriia. In V. Smolii (Ed.), S. Blashchuk & N. Paziura (Comps.), *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriiepysannia: subdystsyplinarni napriamy* (pp. 5-59). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

Zaitsev, P. (2004). *Zhyttia Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].

Zemskyi, Yu. (2011). *Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX st.* Khmelnytskyi: Polihrafist [in Ukrainian].

Olena ARKUSHA. «Do you require our responsibility to gentry times?». Ukrainian intellectuals' of the 19th – the beginning of the 20th century opinions about the role of the heritage of the polish-lithuanian commonwealth in the creation of modern ukrainian nation

European historiography changed considerably during the nineteenth century. Formation of historical source study as a separate science, on the one hand, and awareness of the connection between the historical narrative of the past with political interests, on the other hand, gave impetus to the writing of historical works on national history, the so-called grand narratives. They relied on historical sources, but chose what served the actual political interests, and ignored or interpreted otherwise what they did not fit. The territorial organization of living space has become a priority task of national development in the nineteenth century, and the recognition of land, borders, and people as own should have been historically grounded. The difficulty for Ukrainians was that the traces of Ukrainian-Russ statehood were lost in ancient times, while the neighbors, primarily Russians and Poles, tried to draw both the territory and the past of Ukraine into their own concepts of the creation of modern nation. The creation of the Ukrainian grand narrative was influenced by external factors: the division of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the collapse of its once unified political, cultural and intellectual space, and the policy of the Russian authorities, aimed to separate «Little Rus'» from western civilization. Russian censorship successfully removed memory of Polish-Ukrainian ties from historical works and replaced it with the image of the invading Poles. The traumatic, post-war experience, idealization of images of Cossack soldiers was the favorable ground for this. As a result, in Ukrainian historical grand narrative the «Polish-Lithuanian» period was interpreted as an external occupation, a break in the «correct» history of Ukraine. The whole complex of everyday life, cultural and political influences of Ukrainians in the Polish-Lithuanian Commonwealth remained beyond history. Its main content was recognized by the Polish-Ukrainian conflicts. The views on the legacy of the Commonwealth in the Ukrainian society of the nineteenth century can also be analyzed from the perspective of the intellectual biographies of their creators and take into account the experience of relations with the Poles, the private image and repression of the Russian government. An unbiased rethinking by professional historians of the past of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the point of view of the interactions of various cultural spaces in the nineteenth century was not a matter of time.

Keywords: Ukrainian-Polish relations in the nineteenth century, Ukrainian-Russian relations in the nineteenth century, Ukrainian historiography of the nineteenth century, intellectual biography, cultural and intellectual heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth.